

KUR'ÂN'IN, NÜZÛL DÖNEMİ PUTPEREST ARAPLARI İÇİN KAYNAKLIĞI ÜZERİNE

Prof.Dr. Adnan DEMİRCAN
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

On the Usability of the Quran as a Source for the Pagan Arabs in the Period of its Revelation

The Quran is the most significant source for the period of its revelation and any other source which is older and more authentic than the Quran does not exist whatsoever. However, the information about the pagans in the Quran should be considered carefully due to the fact that the Quran is not a book of history and that a conflicting situation arose in the time when the pagans adopted negative attitudes against Islam.

It is not possible to make precise historical narratives about the time of Jahiliyya solely relying on the Quran. For it does not contain sufficient information to allow us to describe its own time. Further, it aims to narrate neither the life of the Prophet nor the time of its own revelation. Nevertheless, it may shed light on the characteristics of religion, language, culture, economic and social life, and traditions in the period of the revelation.

Bu makale, Kur'ân'da yer alan vahyin, nüzül dönemi tarihine kaynaklılığının imkânını, putperest Araplar bağlamında irdelemek amacıyla kaleme alınmış; böylece konu, nüzül döneminin tamamı yerine, -daha spesifik bir alana-, Kur'ân'ın putperest Araplar için kaynaklılığına tahsis edilmiştir. Bizi bu kısa makaleyi yazmaya, Kur'ân'ın tarihçiler tarafından nüzül dönemi putperest Arapları için kaynak olarak kullanılmasındaki bazı sorunları müşahede etmemizin yanı sıra, Câhiliyye dönemi hakkında yapılacak değerlendirmelerde vahyin bağlamına dikkat edilmesini vurgulama ve Kur'ân'ı tarihinden kopararak okumanın doğurabileceği sakıncalar hususundaki kaygılarımızı dile getirme arzumuz cesaretlendirmiştir. Makalede yer alan değerlendirmelerin temellendirilmesi amacıyla Kur'ân, yeniden nüzül sırasına göre okunmuş;¹ ancak Tefsir

¹ Kur'ân, Mehdi Bâzergeran'ın hazırladığı liste esas alınarak okunmuş (Liste için bk. Mehdi Bâzergeran, *Dipnot devamı* →

kitapları eksenli bir çalışmaya ihtiyaç duyulmamıştır. Zira makalenin konusu, Kur'an'ın nüzül döneminde yaşayan putperestlerle ilişkisine tahsis edilmiş; hatta daha iyi anlaşılması için Kur'an üzerinde, -mümkün olduğunca- kültürden bağımsız düşünme çabasına dahi girilmiştir.

İslâm dünyasında Kur'an'ın nüzül dönemi için kaynak olarak kullanıldığı çalışmalar çok azdır; oysa nüzül döneminin en önemli kaynağı Kur'an'dır.² Oryantalistler ise Kur'an'ı nüzül dönemiyle ilişkilendirmede Müslümanlardan daha cesaretli adımlar atmışlardır.³ Bütün bunların yanında ilk dönemlerden itibaren, olguyla vahiy arasında ilgi kuran metinlerin mevcut olduğu bilinmektedir.

Zaman zaman araştırmacılar tarafından tartışılan Kur'an kıssalarının tarihi gerçekliği meselesi, bu makalenin konusu değildir.⁴ Makalemiz açısından kıssalar, Kur'an'ın muhataplarının geçmiş kavim ve topluluklar hakkındaki bilgilerinin irdelenmesi açısından önemlidir. Kur'an'da zikredilen kıssaların çoğunun, muhataplarının kültüründe bir karşılığının olduğunu kabul ediyoruz. Kıssaların bazılarında muhatapların bilgisine işaret eden ifadelerle başlanmış olması, bu görüşü desteklemektedir;⁵ ancak kıssaların Araplarca bilinmesi, onlarda yer alan tasvirlerin tamamen geleneğe dayandığını göstermez. Vahyin ilk yıllarından itibaren değinilen kıssaların, Âd⁶ ve Semüd⁷ gibi İslâm'ın doğduğu bölgede yaşamış kavimler hakkında olması, putperestlerin bazı kıssalar hakkındaki bilgilerinin kaynağını açıklamaktadır. Kur'an'da Mekke döneminin başlarında Musa-Firavun kıssasına yapılan atıflar⁸ ve yine Mekke döneminde Hz.İsa hakkında nâzil olan ayetler, Mekke Araplarının İslâm'dan önce Yahudi ve Hıristiyanlarla kültürel ilişkilerini gösteren delillerdendir. Bazı putperestlerin Hz.Peygamber'in getirdiği vahye yönelik, "öncekilerin masallarını (esâtîru'l-

→ →

Kur'an'ın Nüzül Süreci, Çev.: Yasin Demirkıran, Muhammed Feyzullah, Ankara 1998, s. 129-135; Ömer Özsoy- İlhami Güler, Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi), Ankara 1997, s. 861-863); bunun yanında klasik nüzül listeleri de dikkate alınmıştır.

² Bk. Ömer Özsoy, Kur'an ve Tarihsellik Yazıları, Ankara 2004, s. 60. Son yıllarda ülkemizde de yayımlanan bazı çalışmalarda, Kur'an'ın nüzül dönemi için kaynaklığının önemine işaret eden bazı bilim adamları olmuştur. Bu konuda yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Rudi Paret, "Tarih Kaynağı Olarak Kur'an", Kur'an Üzerine Makaleler, Çev.: Ömer Özsoy, Ankara 1995, s. 116-137; Tilman Nagel, "Tarihi Araştırma Konusu Olarak Kur'an", Çev.: Ali Dere, İslâmî Araştırmalar, 9/1 (1996), s. 54-61; Ömer Özsoy, "Kur'an'ı Tarihsel Bilgi Kaynağı Olarak Kullanmanın İmkân ve Sorunları", Kur'an ve Tarihsellik Yazıları, Ankara 2004, s. 151-164.

³ Oryantalistlerin Kur'an'ı tarih metni olarak kullanmalarına dair bazı değerlendirmeler için bk. Nagel, s. 55-59.

⁴ Kur'an kıssalarının tarihi gerçekliği hakkında bk. Muhammed Ahmed Halefullah, Kur'an'da Anlatım Sanatı: el-Fennu'l-Kasasi, Çev.: Şaban Karataş, Ankara 2002; Rudi Paret, "Kur'an'da Tarih", Kur'an Üzerine Makaleler, Çev.: Ömer Özsoy, Ankara 1995, s. 54-72; M. Sait Şimşek, Kur'an Kıssalarına Giriş, İstanbul 1993, s. 49-63; Şehmus Demir, Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik, İstanbul 2003.

⁵ Bazı kıssaların "Elem tera" ifadesiyle başlaması, bu kıssaların Araplarca bilindiğine delil olarak kullanılabilir (Demir, s. 92). Şu ayetlere bakılabilir: Fecr 89/6, 105/1; Fil 105/1; Bakara 2/243, 246, 258.

⁶ Fecr 89/6.

⁷ Şems 81/11-15; Fecr 89/9.

⁸ Fecr 89/100.

evvelîn)⁹ şeklindeki nitelemeleri, Kur'ân kıssalarının muhtevası hakkında, yerme amaçlı da olsa değerlendirme yapabilmelerine imkân veren bir bilgiye sahip olduklarını göstermektedir; ancak Kur'ân'da, kıssalarda anlatılanların Hz.Peygamber ve muhataplarınca bilinmediği ifade edilmektedir.¹⁰ Ayetlerde işaret edilen husus, kıssalarda yer alan ayrıntılarla ve kıssaların İslâm tebliğiyle ilişkilendirilmesiyle alakalı olmalıdır. Bilindiği gibi kıssalar, Kur'ân'da, hak-bâtıl mücadelesi ekseninde anlatılmıştır.

Kur'ân'ın nüzûl ortamını bilmeden ve o dönemin insanıyla toplumu hakkında bilgi sahibi olmadan İslâm dininin doğuş koşullarını anlamak mümkün değildir. Öte yandan içinde doğduğu toplumu ve kültürünü iyi tanımak İslâm'ı daha doğru anlamaya yardımcı olur. İslâm'ın doğduğu dönemde yaşayan putperest Araplar hakkında sağlam bir tarihi tasvir ortaya koyabilmek, Hz.Peygamber dönemini ve takip eden yıllarda meydana gelen olayları anlamak için de büyük önem taşımaktadır. Aslında Arap tarihini bir bütün olarak ele aldığımızda Câhiliyye dönemi ile İslâm dönemi arasında tahminimizin sınırlarını zorlayacak ilişkiler ve paralellikler mevcuttur.¹¹ İslâm'ın getirdiği hukukî ve sosyal düzenlemelerin ötesinde ahlakî kuralların, hatta inanç konularının bile nüzûl dönemiyle ilişkisi vardır. İslâm, tarihe katıldığı noktadan itibaren Arap kültüründe önemli değişimler meydana getirmiştir; ancak bu değişim, Arap kültürünün kendi ortamında ve o kültürün imkânlarıyla gerçekleşmiştir. Hz.Peygamber'in mensup olduğu toplumun mirasını kökten reddetmemesi, hatta mevcut ahlakî değerlere sahip çıkarak insanların dikkatine sunması, olumlu anlamda bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Kısacası, İslâm'ın getirdiği birçok yenilikle birlikte, İslâm öncesi dönemle İslâm dönemi arasında önemli benzerlikler olduğu muhakkaktır. İslâm'ı, içinde doğduğu toplumun kültüründen soyutlamak mümkün değildir.

Putperest Araplar hakkında bize ulaşan bilgilerin yetersizliği, Kur'ân'ı onlar için önemli bir kaynak haline getirmektedir; ancak Kur'ân'ı tarih için kaynak olarak kullanmak istediğimizde öncelikle dikkatimizi çeken husus, onun bir tarih metni yapısına sahip olmadığıdır. Zaman zaman değinilen nüzûl dönemindeki hâdiseler, Kur'ân'da tarihi bilgi vermek amacıyla yer almaz. Çünkü tarih anlatmak, Kur'ân'ın amacı değildir; ancak -kıssalarda olduğu gibi- nüzûl dönemi olayları, Kur'ân'ın bilinç oluşturmak amacıyla kullandığı bir araçtır. Kur'ân, konuları sunuşu ve anlatım tarzı açısından Kitâb-ı Mukaddes'ten önemli ölçüde farklılık gösterir. Zira Kur'ân, Tevrat ve İncil'in aksine hâdiseleri, kronolojik olarak anlatmaz. Belki de bu gibi sebeplerden dolayı bugün bazı Batılılar, -bütün Müslümanlarca kabul edilen elimizdeki resmî nüshanın metin yapısı nedeniyle- Kur'ân'ı okuduklarında anlaşılması zor bir metinle karşı karşıya kalabilmektedir-

⁹ Kalem 68/15; Furkân 25/5; Nahl 16/24; Neml 27/68; En'âm 6/25; Enfâl 8/31; Mu'minûn 23/83; Ahkâf 46/17; Mutaffifin 83/13.

¹⁰ Hüd 11/49; ayrıca bk. İbrahim 14/9. Başka ayetlerde de Hz.Peygamber'in kıssaları daha önce bilmediği ifade edilmektedir (Bk. Yusuf 12/3; Kasas 28/44-46).

¹¹ Câhiliyye dönemi ile İslâm dönemi uygulamaları arasındaki benzerlikler ve paralellikler için bk. Mehmet Erdoğan, "Kur'an Vahyinin Nüzûl Dönemi Olgusuyla İlişkinin Fıkhi Yorumu", İslâmiyât, 7/1 (2004), s. 61-76. Peygamber dönemi ile Câhiliyye örf ve adetleri hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Ali Osman Ateş, İslâm'a Göre Câhiliye Örf ve Adetleri, İstanbul 1996.

ler.¹² Esasen Kur'ân, nüzûlü açısından bakıldığında sözdür ve bu husus, doğru-
dan muhatapları için açıktır. Biz ise Kur'ân'ı yazılı bir metin olarak incelerken
onun, Peygamber'in ağızından dökülen kelimelerle muhataplarını etkileyen bir
söz (hitap) olduğunu da hatırd tutmalıyız.

Elimizdeki Kur'ân metninin tanziminde nüzûl sırasının gözetilmemesi, onu
kaynak olarak kullananların karşılaştığı önemli problemlerden biridir; ancak
Kur'ân, nüzûl sırasına göre tanzim edilmiş olsaydı, yine de Kitâb-ı Mukad-
des'tekine benzer bir metinle karşılaşmamız mümkün olmayacaktı. Çünkü
Kur'ân, Arapların tarihini ya da Hz.Muhammed'in hayatını ve mücadelesini
anlatan bir kitap değildir. Oysa Kitâb-ı Mukaddes, yaratılıştan başlayarak İsrail
oğullarını ve önderlerini merkeze alan bir anlatıma sahiptir. Kur'ân'ın yapısını
dikkate alan bir araştırmacının da vurguladığı gibi, "Kur'ân'dan tarihin zâhiri
seyri hakkında hemen hiçbir şey öğrenilemez."¹³ Hz.Muhammed'in adı bile
sadece beş yerde,¹⁴ Hz.İbrâhim'in adı ise 69 defa geçmektedir. O halde Kur'ân'ı
tarih kaynağı olarak kullanırken kendi özel yapısını göz ardı etmemek gerekir.
Onu nüzûl sırasına göre okumak, bazı tespitlerde bulunmamıza imkân verebilir.
Aksi takdirde gelişmeleri izleyebilmek ve olguyla vahiy arasında bağlantı kurmak
daha da zorlaşır.

Metnin yapısından ve muhtevasından kaynaklanan bazı problemlere rağmen
Kur'ân'ın kaynaklığı, -Hz.Peygamber döneminden günümüze ulaşan, en sağlam
metin olması nedeniyle- Câhiliyye dönemi ile İslâm Tarihinin ilk dönemi için
büyük önem taşımaktadır.¹⁵ Kur'ân dışında kalan kaynaklar, uzun bir süre sözlü
olarak nakledildikten sonra yazılmıştır. Müslümanların, Câhiliyye Arapları
hakkındaki kanaatlerini, onlarla ilgili rivayetlerin şekillenmesine etki ettiğini
inkâr etmek ise mümkün değildir. Elimizdeki rivayetlerin içinde eski dönemi
kötüleme ve İslâm'ı yüceltme kaygısı taşıyan ifadeler bulunmaktadır. Kaynakla-
rımızda Câhiliyye dönemi hakkında önemli metinler mevcuttur; ancak bunları
Kur'ân'ı dışarıda tutarak okuduğumuzda Arap Tarihini doğru bir şekilde tasvir
etmek zordur. Öte yandan Araplar hakkındaki bilgilerin kurgulanışında Kur'ân
metninin bir araç olarak kullanıldığını da unutmamak gerekir. Çünkü bazı ayetler
için nüzûl sebeplerinin gösterilmesine ihtiyaç duyulmasının ya da Kur'ân'daki
kimi tasvirlerin geliştirilmesinin Câhiliyye'nin anlaşılmasına olumsuz etkileri
olmuştur.

Nüzûl döneminde Arapların kendi tarihleri hakkında, uzak geçmişi kapsayan
bir bilgileri yoktu. Arap kültürü, sözel bir kültürdü. Sözel kültürün özelliklerinden
biri, pratik hayatla ilişkisine bağlı olarak varlığını sürdürebilmesidir. Arapların
soyları hakkındaki bilgileri (ensâb) saklamaları ya da savaşlarda (eyyâmu'l-'arab)
gösterdikleri başarıları -çoğu zaman abartarak- nesilden nesile aktarmaları,
kabilenin (kollektif kimliğin) çıkarı için büyük önem taşımaktadır. Arap hâfızası,

¹² Bk. Nagel, s. 54-55; Rudi Paret, "Tarihte ve Günümüzde Kur'ân", Kur'ân Üzerine Makaleler,
Çev.: Ömer Özsoy, Ankara 1995, s. 96, 97, 99.

¹³ Paret, "Tarih Kaynağı Olarak Kur'ân", s. 127.

¹⁴ Hz.Peygamber'in adı, bir yerde Ahmed (Saff 61/6) ve dört yerde Muhammed (Muhammed 47/2;
Âl-i İmrân 3/144; Feth 48/29; Ahzâb 33/40) şeklinde geçmektedir.

¹⁵ Tâhâ Hüseyin'in de isabetle vurguladığı gibi Kur'ân, Câhiliyye hayatı için en önemli kaynaktır (Bk.
Tâhâ Hüseyin, Câhiliye Şiiri Üzerine, Çev.: Şaban Karataş, Ankara 2003, s. 37-44).

yakın tarihi korumada daha başarılı iken yüzyıllar öncesinde meydana gelen olaylar hakkında efsanelerde ve şiirde, -çoğu zaman spekülasyona açık- yeterli olmayan bilgiye rastlamak mümkündür. Hz.Peygamber'in yaşadığı dönemle ilişkisi dikkate alındığında Kur'ân metninin İslâm dönemine yakın Arap tarihi için kaynak olarak kullanılması mümkün ise de uzak geçmiş için kaynaklığının önemi azalmaktadır. Yine de Arap toplumunun kısa sürede büyük bir değişime uğramadığı hesaba katılırsa ihtiyatlı bazı genellemeler yapmak mümkündür.

Kur'ân, öncelikle Arapları muhatap aldığına göre ifadeleri günlük hayattan soyutlanamaz. Ayetlerin ya da sürelerin nüzûl sebeplerinin olduğunu kabul etmek, Kur'ân'ın güncel tarafının olduğunu kabul etmektir. Kur'ân'da, "sana soruyorlar (yes'elûneke)"¹⁶ şeklinde başlayan pasajlar, onun muhataplarının en azından bir kısmının gündemini dikkate aldığını gösterir. Bununla birlikte sırf Kur'ân'a dayanarak, nüzûl döneminin tarihini yazmak imkânsızdır. Bu sebeple Kur'ân, ancak tarihi bilgi kaynaklarından biri olarak kullanılabilir. Diğer kaynakların bize verdiği bilgiyi bir kenara bıraktığımızda Kur'ân'dan hareketle olgu hakkında konuşmanın zorluğu ortaya çıkar. Kur'ân'ı temel kaynak olarak kabul ettiğimizde, diğer kaynaklarla birlikte başarılı tasvirler yapmamız mümkündür. Onu, nüzûl dönemi putperestlerinin siyasî tarihinden çok dinleri, dilleri, kültürleri, iktisadî durumları, yaşayışları ve gelenekleri hakkında kaynak olarak kullanabiliriz. Kur'ân'ı tarih için kaynak olarak kullandığımızda, kültürün içinde tarihsel birikimimizin oluşturduğu bakış açısının onun anlamına hâkim olmasına da engel olmamız gerekir.

Kur'ân'ı, nüzûl döneminin diğer kaynaklarından ayıran özelliklerden biri, nüzûl döneminde yaşayan muhatapları hakkında gizli saklı bir bilgi ihtiva etmemesidir. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse Kur'ân'ın, putperest Araplara yönelik iftiralar taşıyan bir muhtevaya sahip olduğu iddia edilemez. Vahiy, putperestlere önerilen bir hidayet kaynağı olduğu için, muhataplarını hidayete erdirmeye iddiası taşıyan Kitâb'ın onlar hakkında iftiralar ileri sürmesi düşünülemez. Putperestleri sert bir şekilde eleştirmiş olsa da doğruluğu, temel ahlakî umdelerden biri kabul eden Kur'ân'ın doğru olmayan tasvirlerle onlara hitap etmesi, kendi kendisini inkâr etmesi anlamına gelir ve her şeyden önce amacına büyük bir darbe vururdu.

Kur'ân'da yer alan tasvirleri genelleştirerek bütün Araplara teşmil etmek, her zaman isabetli değerlendirmeler yapmamıza imkân vermez. Örneğin sayılarının çokluğu iddiası için mezarları ziyaret etmek,¹⁷ Kur'ân'ın eleştirdiği bir davranıştır; ancak burada, putperestleri bu davranışa sürükleyen anlayışlarına da önemli bir eleştiri vardır. Arapların kız çocuklarını gömerek öldürmelerine yönelik eleştiri¹⁸ de bu davranışın zaman zaman yaygın zannedilmesinin sebeplerindendir. Oysa tarihi veriler ve Arapların nesillerinin devamı, bu uygulamanın bütün kabileler arasında uygulanmadığını göstermektedir. Kur'ân'da yer alan bazı tespitler için yapılabilecek makul yorum, Kur'ân'ın, Hz.Peygamber'in muhatabı olan Arapların bazı inanç, kanaat, yaşayış ve değerlerini yansıtmış

¹⁶ Kehf 18/83; İsrâ 17/85; A'râf 7/187.

¹⁷ Tekâsür 102/1-2.

¹⁸ Tekvir 81/8-9.

olabileceği şeklindedir. Bilindiği gibi Hz.Peygamber döneminde Araplar arasında siyasi birlik olmadığı gibi dinî birlik de yoktu. Kur'ân'ın vasfını şirk olarak vurguladığı inanç, bütün Araplar arasında kabul gören, kurumsallaşmış bir din için değil, muhatapların benzer inançlarını tanımlamak amacıyla kullanılmış olmalıdır. Öte yandan Arap inancının en önemli meşrûiyet dayanağı olan ve Kur'ân tarafından sık sık eleştirilen¹⁹ atalarının dinine sahip çıkma anlayışı, aslında kabîleye ait değerleri korumayı amaçlamaktadır. Zira din, kabîlenin dini olduğu için önemlidir.

Kur'ân, ilk başlarda putperestlere yönelik doğrudan eleştiride bulunmamasına rağmen vahyin gelişinden kısa bir süre sonra ilk tepkiler ortaya çıkmıştır.²⁰ Kur'ân, putperestlerin inançlarını, yaşayış ve tutumlarını eleştirme ve sonlarını tasvir etmede hiçbir tereddüt göstermez; onların gönlünü okşayarak maslahat yolunu tercih etmez; ancak eleştiriler, onların tutumuna paralel olarak sertleşir. Hz.Peygamber'in getirdiği vahye karşı çelişkili sözler söyleyen Kureyşliler, şiddetle eleştirilir. Kur'ân'ın bu eleştirileri, Kureyş'in -vahyin gelişinden kısa bir süre sonra- Hz.Peygamber'in getirdiği din aleyhindeki tutumlarına açık bir karşılık vermedir.²¹ Mücadeleyle birlikte putperestler, geçmiş kavimlerin başına gelen azâba benzer bir azâpla,²² ya da Cehennem azâbıyla tehdit edilmeye başlanmıştır.²³ Bir putperestin Hz.Peygamber'e ya da getirdiği vahyin içeriğine yönelik eleştirisi, muhataplara genel bir eleştirinin yöneltilmesine neden olabilmektedir.²⁴ İmân etmedikleri için putperestlerin yaptıkları diğer işlerin değersizliği vurgulanır.²⁵ Bir ayette şöyle bir benzetmeye yer verilir: "Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi çıkar; kötü olandan ise faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz."²⁶ Başka bir ayette karşımıza şöyle bir tasvir çıkar: "Rablerini inkâr edenlerin durumu şudur: Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgarın şiddetle savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. İyiden iyiye sapıtma işte budur."²⁷ Putperestlerin duaları da önemsiz ve anlamsızdır: "Onların Beytullah yanındaki duaları da ısıklık çalmak ve el çırpılmaktan başka bir şey değildir."²⁸ Nihayet mücadele, Medîne döneminin başlarında putperestlerle savaş aşamasına geldiğinde Kur'ân'ın emri açıktır: "Onları yakaladığınız yerde öldürün."²⁹

Kur'ân, putperestlerin Hz.Peygamber'in dâvetini reddetmeleriyle birlikte giderek şiddetlenen mücadeleye paralel olarak sertleşen eleştiriler ihtiva etmektedir. Bu sebeple Kur'ân'ın putperestleri övücü bir dil kullanması ya da güzel bazı hasletlerini öne çıkarması beklenemez. Onların kabul edilen -haram ayla

¹⁹ Bk. Zuhruf 43/22-24; Mâide 5/104.

²⁰ Bk. Mâün 107/1.

²¹ Bk. Zâriyât 51/8, 10-11.

²² Zâriyât 51/59-60; Kamer 54/51.

²³ Kamer 54/46-48.

²⁴ Mutaffifin 83/13-17; Meryem 19/77-82.

²⁵ Bk. Furkân 25/23.

²⁶ A'râf 7/58.

²⁷ İbrahim 14/18.

²⁸ Enfâl 8/35.

²⁹ Bakara 2/191.

ilgili inançları gibi³⁰ bazı değerleri bile tenkit bağlamında dile getirilmiştir. Câhiliyye döneminde de mevcut olan Hac ibadeti ve bu ibadetin bir ritüeli olan Safa ve Merve arasında sa'y yapmak gibi uygulamalar ise sahiplenilmiştir. Safa ve Merve, Allah'ın şîârlarındandır.³¹ O halde Kur'an, bize tablonun tamamını değil, mücadele ortamını kendi cephesinden tasvir etmektedir.

Bazı ayetlerde Hz. Muhammed'in muhataplarına yönelik eleştiriler mevcuttur. İlginçtir ki, Kur'an'da ismen zikredilen herhangi bir putperest yoktur. Sadece -diğer kaynaklardan öğrendiğimize göre- Hz. Peygamber'in amcalarından Ebû 'Utbe Abdül'uzza b. Abdulmuttalib, -kendi adıyla değil- karşılaşıacağı sonu hatırlatan "alev babası" anlamındaki Ebû Leheb³² künyesiyle anılır. Diğer eleştirilerde olaya ya da konuşmalara gönderme vardır. Muhtemelen eleştirilerin, hem muhataplarınca hem de o dönemde yaşayanlar tarafından kime yönelik olduğu biliniyordu; ancak işaret edilen kişiler, bu gün bizim için meçhûldür.³³ Elimizdeki rivayetlerde bazılarının kimliğine dair bilgiler varsa da bunların gerçeği ne kadar yansıttığı her zaman tartışmaya açıktır.

Kur'an'ın olgu için kaynak olarak kullanılmasındaki önemli bir problem de vahyin çoğu zaman bağlama ilişkin açık bir bilgi ihtiva etmemesidir. Her ne kadar muhatapları açısından işaret edilen olaylar bilinmekteyse de vahyin olguyla ilişkilendirilmesinde bizim için pek çok zorluk mevcuttur. Belli başlı olaylar için esbâb-ı nüzûlden ve diğer rivayetlerden hareketle bir sonuca ulaşmak mümkün ise de Kur'an'da yer alan ve bazen meçhûl muhataplara işaret eden bütün ayetler için aynı sonuca ulaşmak mümkün değildir. Öte yandan tarihi malzeme bazen ayetin amirik anlamından değil, dolaylı ifadeden çıkarılabilir.³⁴ Müslümanlara yönelik emirler, yasaklamalar veya tavsiyeler, bazen putperestlerin yaşayışları, örf ve adetleri hakkında bilgiler ihtiva eder. Mesela ölen babalarının eşleriyle evlenmek³⁵ ve bir şahsın iki kız kardeşi aynı zamanda nikâhı altında tutması³⁶ uygulamasından yasaklama bağlamında bilgi sahibi oluyoruz.

Kur'an, Arapların dinî anlayışlarına bir alternatif önerdiği için, onların dinlerine yönelik bir çok eleştiriye öncelikle yer vermesi, şaşılacak bir şey değildir. Bununla birlikte ilk ayetler, doğrudan putlara saldırılar yerine daha genel ifadeler ihtiva eder. İlk vahiylerde daha çok hesap gününe, insanın dünyada yaptığı işler için hesap vereceğine, yaratıcının kudretine ve birliğine dair bilgiler yer alır. Diriliş, kıyâmet, hesap günü ve âhîret hayatı, ilk vahiylerden itibaren Kur'an'ın üzerinde önemle durduğu inanç ilkelerindedir.³⁷ Birçok ayette putperestlerin,

³⁰ Bakara 2/217.

³¹ Bakara 2/158.

³² Tebbet 111/1. Asıl künyesi Ebû 'Utbe olduğu halde güzelliği sebebiyle ateş gibi parladığı veya öfkelenildiği zaman yanakları kızardığı için babasının kendisine Ebû Leheb dediği ifade edilir (Mehmet Ali Kapar, "Ebû Leheb", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1994, X, 178).

³³ Bk. Abese 80/17-23; Necm 53/34; Hâkka 68/44; Meryem 19/77-81; Lokman 31/6-7; Câsiye 45/24; Fussilet 41/26-27; İsrâ 17/90-100.

³⁴ Mesela Kasas 28/57'de Mekke'ye diğer yerlerden mallar getirildiği ifade edilmektedir.

³⁵ Nisâ 4/22.

³⁶ Nisâ 4/23.

³⁷ Bk. Nebe 78/1-4, 17; Kıyâme 75/1.

kıyâmeti, dirilmeyi, hesap gününü ve âhiret hayatını reddettikleri vurgulanır.³⁸ Öyle anlaşılıyor ki, Arapların dünyada hesap vermeye dayalı bir ahlak anlayışları vardı. Arapların kültürel açıdan etki altında buldukları Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ta da ceza ve mükafât hep dünyadadır. Adeta âhirete bir şey bırakılmamakta, âhiret hayatından da bahsedilmemektedir.

Kur'ân, Arapları müşrik, inançlarını da şirk olarak nitelendirir. Şirk, bir dinin adı değil, bir inancın vasfıdır. Dolayısıyla "müşrik" adı, nüzül dönemindeki yaygın inanca bağlı insanı tanımlamak üzere kullanılmıştır. Muhtemelen nübüvetin ilk bir-iki yılında Arapların inançlarına yönelik şirk tanımlaması vurgulanmamış; Müslümanlara baskıyla birlikte bu nitelermeler açıkça ifade edilmeye başlanmıştır. Putperestlerin tutumlarına yönelik ilk tasvirlerde daha çok kâfir kelimesi tercih edilmiştir.³⁹ Araplar, Hz.Peygamber'in kendilerine getirdiği vahyi reddedip onu yalancılıkla, sihirle ve şair olmakla itham edince Kur'ân'ın tavrı da sertleşmiştir: "Sana emrolunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan (müşriklerden) yüz çevir."⁴⁰ Putperestler, Allah ile beraber başka tanrı edinen kişiler oldukları vurgulanarak yerilirler;⁴¹ bir başka yerde ise Araplara Allah'la beraber başka tanrı edinmemeleri salık verilir.⁴² Bununla birlikte söz konusu inancın Araplar tarafından algılanışı hakkında kesin genellemeler yapmamıza imkân verecek yeterli bilgiye sahip olduğumuz söylenemez.

Putlara yönelik ilk tenkitler de -putperestler hakkında olduğu gibi- doğrudan onları eleştirmek yerine daha genel ifadeler taşımaktadır. Şefaât, putperestlerin din anlayışında önemli bir yere sahiptir. Kur'ân, bu anlayışı ilk yıllardan itibaren eleştiri konusu yapar: "Artık onlara şefaâtçilerin şefaati fayda vermez."⁴³ Putperestlerin Hz.Peygamber'e karşı olumsuz tutumları devam edince putlar eleştirilmeye başlanmıştır. Putlara ilk eleştirilerden birinde Lât, Menât ve 'Uzza'nın adları zikredilerek müşriklerin kendileri için erkekler isterken Allah'a kızları ayırdıkları ve bunun haksız bir paylaşım olduğu ifade edilir.⁴⁴ Başka ayetlerde de bu haksız taksimât eleştirilmiştir. Buradan Arapların bazı önemli putlarını dışı olarak tasvir ettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁵ Diğer taraftan meleklerin dışı oldukları şeklinde bir inancın varlığına da şahit oluyoruz.⁴⁶ Kur'ân'daki eleştiriler, Arapların içine düştükleri çelişkiye dikkat çeker. Arap toplum yapısı, erkeklerin hâkimiyetine dayalı bir toplumdur. Güçlü olmak için çok erkek çocuk sahibi olmak gerekliydi. Ayrıca kızlar, birçok açıdan kendilerine yükü. Onlar, kabilenin çıkarını korumak için erkekler gibi savaşamazlardı. Öte yandan esir

³⁸ Bk. Vâkıâ 56/47-48; Nâziât 79/42; Zâriyât 51/12-14; Müddessir 74/46; Kâf 50/3; Yâsin 36/78; Mu'minûn 23/74, 82; Secde 32/10; Teğâbun 64/7; Hüd 11/7; Câsiye 45/24, 32; En'âm 6/29.

³⁹ Bk. Kâfirûn 109/1.

⁴⁰ Hicr 15/94.

⁴¹ Hicr 15/96.

⁴² Zâriyât 51/51.

⁴³ Müddessir 74/48.

⁴⁴ Necm 53/19-22. Kızların Allah'a ait olduğunu söylerken oğullar istemelerine yönelik eleştiriler için bk. Saffât 37/149-153; Tûr 52/39; Nahl 16/57; Zuhruf 43/16.

⁴⁵ Ayrıca bk Nisâ 4/117.

⁴⁶ Zuhruf 43/19; İsrâ 17/40.

edilmeleri, aileleri için utanç duyulacak bir şeydi. Kızları olduğu zaman bu ve benzeri sebeplerden dolayı üzüldülerdi.⁴⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kur'an, nüzûl dönemi Arap tarihini inceleyen bir araştırmacı için ihmâl edilmemesi gereken bir kaynaktır; ancak Kur'an'ı tarih kaynağı olarak kullanırken vahyin bağlamını ve nüzûl ortamını dikkate almamız gerekir. Onu diğer kaynaklarla birlikte, fakat Kur'an'ı merkeze alan bir yöntemle okuduğumuzda bazı önemli tespitlerde bulunmamız mümkündür. Sadece Kur'an'a dayanarak nüzûl dönemi Arap tarihi hakkında çok yönlü tatmin edici tasvirler yapmak zordur. Diğer taraftan Kur'an, putperestlerle mücadele etmek zorunda kalan bir dinin kitabı olarak onlar hakkında nesnel tasvirler yapma iddiasında olan bir metin değildir. Kur'an'da yer alan ifadeler doğru olmakla birlikte, bir toplumun hayatı hakkında her zaman genellemeler yapabileceğimiz bilgiler ihtiva etmeyebilir. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse Kur'an, taraf olduğu için putperestler hakkında onların hayatını ve durumunu tam olarak anlamamıza imkân verecek tasvirler yapmamakta, bize çatışma ortamına dair parça parça bazı bilgiler vermektedir. Bu sebeple Kur'an'dan hareketle gelişmiş güzel genellemeler yapmak doğru değildir.

⁴⁷ Bk. Nahl 16/58-59.